

VI BÖLMƏ: İNSAN KAPİTALI, TƏHSİL VƏ ƏMƏK BAZARI

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN EFFEKTİVLİYİNƏ
VƏTƏNDAŞLARIN İQTİSADI DAVRANIŞLARININ TƏSİRİ**

DOI: 10.71447/2413-7235-2026-1-86

Rüfət A. Əmirov

*Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi,
Sənədlərlə və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsi
Baş mütəxəssis-böyük inspektor
E-mail: rufat.amirov@economy.gov.az
ORCID: 0009-0002-6439-382X*

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların effektivliyinə və vətəndaşların iqtisadi davranışlarının təsinə dair əlaqələri araşdırmaqdır. İqtisadi islahatlar ölkənin makro və mikroiqtisadi sabitliyini təmin etmək, sahibkarlıq mühitini inkişaf etdirmək və sosial rifahı artırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, islahatların uğuru yalnız institusional dəyişikliklərdən deyil, həm də vətəndaşların davranış faktorlarından asılıdır. Araşdırmada qeyd olunur ki, vətəndaşların maliyyə savadlılığı, dövlət institutlarına etimad, sosial normativlər və risk qavrayışı iqtisadi qərarların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət, nağd əməliyyatlar və kölgə iqtisadiyyatı islahatların nəticələrini zəiflədən əsas amillərdən hesab olunur. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin və elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi vətəndaşların rəsmi iqtisadiyyata qoşulmasını stimullaşdırır və fiskal intizamı gücləndirir. Məqalə həmçinin göstərir ki, qısamüddətli islahat tədbirləri – vergi güzəştləri və rəqəmsal təşviqlər dərhal nəticə verir, uzunmüddətli perspektivdə isə vətəndaş davranışlarının dəyişməsi vacibdir. Maliyyə savadlılığının artırılması, sosial normativlərin təşviqi və inzibati prosedurların sadələşdirilməsi islahatların effektivliyini artıran əsas mexanizmlərdir. Nəticə olaraq, Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi islahatların uğuru institusional və davranış faktorlarının inteqrasiyasından asılıdır. İslahatların dayanıqlı və uzunmüddətli səmərəliliyi üçün vətəndaşların iqtisadi qərarlarının rəsmi iqtisadi fəaliyyətə uyğunlaşması və rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi zəruridir. Tədqiqatın elmi yeniliyi iqtisadi islahatların effektivliyinin yalnız makroiqtisadi göstəricilər əsasında deyil, vətəndaşların davranış faktorları ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə qiymətləndirilməsindən ibarətdir. İşdə davranış iqtisadiyyatının əsas konsepsiyaları tətbiq olunaraq vergi davranışı, rəqəmsal ödənişlərə keçid, maliyyə savadlılığı və institusional etimad kimi amillərin islahatların nəticələrinə təsir mexanizmləri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi islahatlar, davranış iqtisadiyyatı, vergi davranışı, rəqəmsal ödənişlər, sahibkarlıq mühiti, iqtisadi effektivlik, nağdlaşma

THE IMPACT OF CITIZENS' ECONOMIC BEHAVIOR ON THE EFFECTIVENESS OF ECONOMIC REFORMS IN AZERBAIJAN

Rufat A. Amirov

*Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan,
Chief Specialist – Senior Inspector, Department for Work with Documents and Citizens' Appeals*

E-mail: rufat.amirov@economy.gov.az

ORCID: 0009-0002-6439-382X

Abstract

The purpose of this article is to examine the relationship between the effectiveness of economic reforms implemented in Azerbaijan and the impact of citizens' economic behavior on these reforms. Economic reforms in the country have been aimed at ensuring macro- and microeconomic stability, improving the business environment, and increasing social welfare. The study demonstrates that the success of reforms depends not only on institutional changes but also on behavioral factors influencing citizens' economic decisions. The research indicates that financial literacy, trust in public institutions, social norms, and risk perception play a significant role in shaping economic decision-making. Informal economic activities, cash-based transactions, and the shadow economy are considered key factors that may weaken the outcomes of reform policies. At the same time, the expansion of digital payment systems and the introduction of electronic tax services encourage citizens' integration into the formal economy and strengthen fiscal discipline. The article also shows that short-term reform measures, such as tax incentives and digital promotion initiatives, generate immediate results, while long-term effectiveness depends on gradual changes in citizens' behavior. Increasing financial literacy, promoting positive social norms, and simplifying administrative procedures are among the main mechanisms that enhance reform efficiency. Overall, the experience of Azerbaijan indicates that the success of economic reforms depends on the integration of institutional and behavioral factors. Sustainable long-term effectiveness requires the alignment of citizens' economic decisions with formal economic activities and the expansion of digital payment adoption. The scientific novelty of the research lies in evaluating the effectiveness of economic reforms not only through macroeconomic indicators but also through an integrated analysis of citizens' behavioral factors. The study applies key concepts of behavioral economics to systematically analyze the impact of tax behavior, the transition to digital payments, financial literacy, and institutional trust on reform outcomes.

Keywords: *economic reforms, behavioral economics, tax behavior, digital payments, business environment, economic efficiency, cash transactions*

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ГРАЖДАН НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Руфет А. Амиров

*Министерство экономики Азербайджанской Республики,
Главный специалист – старший инспектор, Отдел по работе с документами и
обращениями граждан,*

3-почта: rufat.amirov@economy.gov.az

ORCID: 0009-0002-6439-382X

Аннотация

Цель данной статьи — исследовать взаимосвязь между эффективностью экономических реформ, реализованных в Азербайджане, и влиянием экономического поведения граждан на результаты этих реформ. Экономические реформы в стране направлены на обеспечение макро- и микроэкономической стабильности, развитие предпринимательской среды и повышение социального благосостояния. Исследование показывает, что успех реформ зависит не только от институциональных изменений, но и от поведенческих факторов, влияющих на экономические решения граждан. Анализ свидетельствует, что финансовая грамотность, доверие к государственным институтам, социальные нормы и восприятие риска играют важную роль в формировании экономического поведения населения. Неформальная экономическая деятельность, наличные расчёты и теневая экономика рассматриваются как ключевые факторы, способные снижать эффективность проводимых реформ. В то же время расширение систем цифровых платежей и внедрение электронных налоговых сервисов способствуют вовлечению граждан в формальную экономику и укреплению фискальной дисциплины. Статья также показывает, что краткосрочные меры реформ, такие как налоговые льготы и цифровые стимулирующие программы, дают быстрые результаты, тогда как долгосрочная эффективность во многом зависит от постепенных изменений в поведении граждан. Повышение уровня финансовой грамотности, продвижение позитивных социальных норм и упрощение административных процедур выступают важными механизмами повышения эффективности реформ. В целом опыт Азербайджана показывает, что устойчивый долгосрочный успех экономических реформ возможен при интеграции институциональных и поведенческих факторов. Научная новизна исследования заключается в оценке эффективности экономических реформ не только через макроэкономические показатели, но и на основе комплексного анализа поведенческих факторов граждан. В работе применяются основные концепции поведенческой экономики для системного анализа влияния налогового поведения, перехода к цифровым платежам, финансовой грамотности и институционального доверия на результаты реформ.

Ключевые слова: *экономические реформы, поведенческая экономика, налоговое поведение, цифровые платежи, предпринимательская среда, экономическая эффективность, наличные расчёты*

GİRİŞ

Son onilliklərdə qlobal iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklər dövlətlərin iqtisadi idarəetmə yanaşmalarında yeni prioritetlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu prioritetlər sırasında iqtisadi islahatların sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, institusional mühitin təkmilləşdirilməsi və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında da bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə ardıcıl iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar vergi və gömrük sisteminin modernləşdirilməsi, rəqəmsal dövlət xidmətlərinin tətbiqi, biznes mühitinin sadələşdirilməsi və maliyyə sektorunun gücləndirilməsi kimi müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. İqtisadi islahatların effektivliyinin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq makroiqtisadi göstəricilər – ÜDM artımı, investisiya həcmi, məşğulluq səviyyəsi, inflyasiya və fiskal sabitlik kimi meyarlar əsasında aparılır. Lakin müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, islahatların real təsiri yalnız institusional dəyişikliklərlə məhdudlaşmır və vətəndaşların iqtisadi davranışları bu prosesdə mühüm rol oynayır. Davranış iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə görə fərdlərin iqtisadi qərarları yalnız rəşional hesablamalara deyil, həm də psixoloji, sosial və institusional amillərə əsaslanır. Bu baxımdan maliyyə savadlılığı, dövlət institutlarına etimad, sosial normativlər, risk qavrayışı və informasiya əlçatanlığı kimi faktorlar islahatların nəticələrinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanda son illərdə rəqəmsal ödəniş sistemlərinin genişləndirilməsi, elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və şəffaflığın artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər vətəndaşların iqtisadi davranışlarında müəyyən dəyişikliklər yaratmışdır. Nağdsız ödənişlərin artması, elektron xidmətlərdən istifadə səviyyəsinin yüksəlməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin rəqəmsallaşması fiskal intizamın gücləndirilməsinə və rəşmi iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, bəzi hallarda qeyri-rəşmi iqtisadi fəaliyyət, nağd əməliyyatların üstünlük təşkil etməsi və vergi davranışı ilə bağlı problemlər islahatların effektivliyini məhdudlaşdıran amillər kimi qalmaqdadır. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların effektivliyinə vətəndaşların iqtisadi davranışlarının təsirini sistemli şəkildə təhlil etmək, davranış faktorları ilə islahat nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə siyasət tövsiyələri hazırlamaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi islahatların əsas istiqamətləri, institusional dəyişikliklərin xüsusiyyətləri, vergi davranışı, rəqəmsal ödənişlərin yayılması və qeyri-rəşmi iqtisadi fəaliyyət kimi amillər kompleks şəkildə araşdırılır. Nəticədə əldə olunan yanaşmalar iqtisadi siyasətin formalaşdırılması prosesində davranış iqtisadiyyatı prinsiplərinin tətbiqinin əhəmiyyətini əsaslandırmağa xidmət edir.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatda Azərbaycanda iqtisadi islahatların effektivliyinə və vətəndaşların iqtisadi davranışlarının təsirini qiymətləndirmək məqsədilə kompleks metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində müqayisəli təhlil, statistik məlumatların sistemləşdirilməsi və analitik qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın əsasını dövlət statistika göstəriciləri, Dünya Bankı, OECD və digər beynəlxalq təşkilatların hesabatları təşkil edir. Eyni zamanda, vətəndaşların iqtisadi davranış faktorlarının (maliyyə savadlılığı, institusional etimad, sosial normalar və rəqəmsal ödənişlərə meyllilik) iqtisadi islahatların nəticələrinə təsiri konseptual model əsasında təhlil edilmişdir. Araşdırmada davranış faktorları ilə iqtisadi göstəricilər (vergi daxilolmaları, rəqəmsal ödənişlərin payı, qeyri-rəşmi iqtisadiyyatın səviyyəsi və s.) arasında əlaqə analitik yanaşma əsasında qiymətləndirilmişdir. Nəticələr makro və mikro səviyyədə interpretasiya olunmuşdur.

1. İqtisadi islahatlar və davranış iqtisadiyyatının nəzəri əsasları

İqtisadi islahat anlayışı: Makro və mikro səviyyədə effektivlik meyarları

İqtisadi islahatlar iqtisadi sistemin daha səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən institusional, hüquqi və struktur dəyişikliklərin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər bazar mexanizmlərinin gücləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlir. İslahatların əsas məqsədi iqtisadi artımın dayanıqlığını təmin etmək və resurslardan istifadənin effektivliyini yüksəltməkdir (Babayev, 2011). İslahatların effektivliyi makro və mikro səviyyələr üzrə qiymətləndirilir. Makro səviyyədə əsas göstəricilər ÜDM artım tempi, inflyasiya sabitliyi, investisiya həcmi, məşğulluq səviyyəsi və fiskal dayanıqlılıq kimi indikatorlardan ibarətdir. Bu göstəricilər iqtisadi siyasət dəyişikliklərinin ümumi iqtisadi sabitlik və inkişaf dinamikasına təsirini müəyyən etməyə imkan verir. Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi performansın qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif makroiqtisadi indikatorlar üzrə müqayisəli statistikalar geniş istifadə olunur (2021). Mikro səviyyədə effektivlik isə biznes mühitinin keyfiyyəti, bazara giriş maneələrinin azalması, rəqabət səviyyəsinin yüksəlməsi, müəssisələrin məhsuldarlığı və ev təsərrüfatlarının gəlir imkanlarının genişlənməsi kimi göstəricilərlə ölçülür. Məsələn, OECD tərəfindən istifadə edilən məhsul bazarı tənzimlənməsi indikatorları bazara giriş məhdudiyyətlərinin səviyyəsini və rəqabət mühitinin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir (2025). Beləliklə, iqtisadi islahatların real effektivliyinin qiymətləndirilməsi yalnız ümumi makroiqtisadi nəticələrə deyil, eyni zamanda mikro səviyyədə iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərin kompleks təhlilinə əsaslanmalıdır.

Davranış iqtisadiyyatının əsas konsepsiyaları

Davranış iqtisadiyyatı iqtisadi qərarların yalnız rəşional hesablamalarla deyil, eyni zamanda psixoloji, sosial və emosional amillərin təsiri altında formalaşdığını izah edən iqtisadiyyat sahəsidir. Bu yanaşma ənənəvi “tam rəşional insan” modelindən fərqli olaraq, insanların məhdud informasiya, zaman və idrak imkanları şəraitində qərar qəbul etdiyini müdafiə edir. Bu vəziyyət məhdud rəşionallıq anlayışı ilə izah olunur və fərqlərin optimal deyil, “kifayət qədər yaxşı” qərarlar qəbul etdiyini göstərir (2025). Davranış iqtisadiyyatının əsas konsepsiyalarından biri evristikalar və koqnitiv qərəzlərdir. Evristikalar insanların mürəkkəb qərarları sadələşdirmək üçün istifadə etdiyi zehni qısa yollardır, lakin bu qısa yollar bəzən sistemətik səhvlərə səbəb olur. Məsələn, ankor effekti zamanı insanlar qiymətləndirmə apararkən ilkin verilmiş məlumatı əsas istinad nöqtəsi kimi qəbul edir və sonrakı qərarlarını onun ətrafında formalaşdırırlar. (2026). Digər mühüm konsepsiya perspektiv nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, insanlar itkiləri eyni ölçüdə olan qazanclardan daha güclü hiss edir və buna görə də riskli qərarlarda davranışları simmetrik olmur; yəni itkilərdən qaçınma motivasiyası daha güclü olur (2026). Bundan əlavə, sosial təsir və sürü davranışı, həddindən artıq özünə inam, eləcə də yumşaq yönləndirmə (nudge) yanaşması kimi konsepsiyalar insanların iqtisadi seçimlərinin institusional və sosial mühitdən asılı olduğunu göstərir. Nəticədə davranış iqtisadiyyatı iqtisadi proseslərin izahında psixoloji faktorların nəzərə alınmasını təmin edir və dövlət siyasəti, vergi davranışı, maliyyə qərarları və istehlak modellərinin daha real şəkildə analiz edilməsinə imkan yaradır.

Vətəndaşların iqtisadi davranışlarının formalaşma xüsusiyyətləri

Vətəndaşların iqtisadi davranışı – yəni gəlir əldə etmə, xərcləmə, qənaət, investisiya və vergi ödəmə kimi qərarlar – bir sıra sosial, psixoloji və institusional amillərin təsiri altında formalaşır. Müasir iqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi davranış yalnız gəlir səviyyəsi ilə deyil, eyni zamanda maliyyə savadlılığı, dövlət institutlarına etimad, sosial normalar və davranış motivasiyası ilə sıx bağlıdır (Rəcəbli, 2014). İlk mühüm amil maliyyə savadlılığıdır. Maliyyə bilikləri yüksək olan şəxslər

uzunmüddətli planlaşdırmaya daha çox meyilli olur, yığım və investisiya qərarlarını daha rəşional qəbul edir və borclanma risklərini daha yaxşı idarə edirlər. İkinci amil institusional etimaddır. Dövlət orqanlarına və maliyyə sisteminə inam yüksək olduqda vətəndaşlar vergi ödəmək, bank xidmətlərindən istifadə etmək və rəşmi iqtisadi fəaliyyətlərdə iştirak etmək baxımından daha aktiv olurlar. Etimadın zəif olduğu mühitlərdə isə kölgə iqtisadiyyatına meyllilik artır. Üçüncü vacib faktor sosial təsir və davranış normalarıdır. İnsanlar çox vaxt qərarlarını yalnız şəxsi maraqlara görə deyil, cəmiyyətin qəbul etdiyi davranış modellərinə uyğun şəkildə formalaşdırırlar. Sosial təsir, ailə vərđişləri və kollektiv davranış nümunələri xərcləmə və qənaət mədəniyyətinə birbaşa təsir göstərir. Vətəndaşların iqtisadi davranışı kompleks sosial-iqtisadi sistemin nəticəsi kimi formalaşır və onun inkişafı üçün maliyyə maarifləndirilməsi proqramlarının genişləndirilməsi, institusional etimadın gücləndirilməsi və sağlam iqtisadi davranış normalarının təşviqi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2. Azərbaycanı iqtisadi islahatların nəticələri və institusional xüsusiyyətləri

Azərbaycanda iqtisadi islahatların əsas mərhələləri

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadi sistemin planlı təsərrüfat modelindən bazar iqtisadiyyatına transformasiyası mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu proses şərti olaraq üç əsas mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ (1991–1995) keçid və makroiqtisadi sabitləşmə mərhələsi hesab olunur. Bu dövrdə əsas məqsəd hiperinflasiyanın qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və bazar institutlarının formalaşdırılması idi. Pul-kredit və fiskal sabitləşdirmə tədbirləri, qiymətlərin liberallaşdırılması və xarici iqtisadi fəaliyyətin tədricən açılması iqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə uyğunlaşması üçün əsas yaratdı (2020). İkinci mərhələ (1996–2005) struktur və institusional islahatlar mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə özəlləşdirmə proqramları həyata keçirilmiş, kənd təsərrüfatında torpaq islahatları aparılmış, kolxoz və sovxoz sistemləri ləğv edilərək torpaq mülkiyyəti kəndlilərə verildi. Eyni zamanda valyuta, bank, sığorta və qiymətli kağızlar bazarlarının yaradılması bazar institutlarının inkişafına və özəl sektorun genişlənməsinə şərait yaratdı (Mustafayev, 2010). Üçüncü mərhələ (2005-dən sonra) iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və davamlı inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə enerji layihələrindən əldə olunan gəlirlərin infrastrukturun inkişafına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə yönəldilməsi əsas prioritetlərdən olmuşdur. Paralel olaraq investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın təşviqi və iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası istiqamətində islahatlar davam etdirilmişdir. (Əhmədov, 2010). Göründüyü kimi Azərbaycanda iqtisadi islahatlar sabitləşmə, struktur transformasiya və diversifikasiya mərhələlərindən ibarət ardıcıl inkişaf xətti üzrə həyata keçirilmişdir. Bu mərhələli yanaşma bazar institutlarının formalaşmasına, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə və uzunmüddətli iqtisadi artımın əsaslarının yaradılmasına mühüm töhfə vermişdir.

Məşğulluq, gəlir bərabərsizliyi və sahibkarlıq mühiti üzrə dəyişikliklər

Azərbaycanın iqtisadi islahatları həm makroiqtisadi sabitliyi təmin etməyə, həm də sosial-iqtisadi sahələrdə dəyişikliklər yaratmağa yönəlmişdir. Məşğulluq, gəlir bölgüsü və sahibkarlıq mühiti islahatların birbaşa təsir etdiyi əsas sahələrdən hesab olunur. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə yüksək səviyyədə işsizlik və qeyri-rəşmi məşğulluq müşahidə olunurdu. Keçid dövründə dövlət sektorunda ixtisarlardan sonra işsizliyin artması və iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi bir sıra sosial problemlər yaratdı. Lakin struktur islahatlar və sahibkarlığın stimullaşdırılması nəticəsində 2000-ci illərdən etibarən qeyri-dövlət sektoru iqtisadiyyatın əsas işəgötürəni kimi formalaşmağa başladı. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına, xüsusilə regionlarda məşğulluğun artırılmasına imkan verdi. Gəlir bərabərsizliyi məsələsinə gəldikdə, islahatlar həm müsbət, həm də neqativ nəticələr yaratmışdır. Neft sektorunun sürətli inkişafı iqtisadi artımı gücləndirsə də, müəyyən bölgələrdə və sosial qruplarda gəlir fərqlərini artırmışdır. Bu səbəbdən regionların sosial-iqtisadi

inkişafına yönəlmiş proqramlar və sosial transferlər bərabərsizliyin yumşaldılmasına xidmət etmişdir (2026). Sahibkarlıq mühitinin inkişafı islahatların daha dayanıqlı iqtisadiyyat qurmaq məqsədli istiqamətini əks etdirir. Vergi və inzibati sadələşdirmələr, maliyyə resurslarına çıxışın genişləndirilməsi, biznesin qeydiyyatının asanlaşdırılması və investisiya təşviqi mexanizmləri sahibkarlığın aktivləşməsinə imkan yaratmışdır. Nəticədə, ölkədə startapların, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı artmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası güclənmişdir. Azərbaycan iqtisadi islahatları məşğulluğun artırılması, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması və sahibkarlıq mühitinin təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm dəyişikliklər yaratmışdır. Bu göstəricilər həm iqtisadi sabitliyin, həm də sosial rifahın yüksəlməsinin əsas parametrləri kimi qiymətləndirilir.

Vergi davranışı, fiskal intizam və rəqəmsal ödənişlərin rolu

Vergi davranışı və fiskal intizam iqtisadi islahatların effektivliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Vergi sisteminə və dövlət orqanlarına etimad vətəndaşların rəsmi iqtisadi fəaliyyətə qoşulma səviyyəsini birbaşa müəyyən edir. Azərbaycan kontekstində keçid dövründə vergi mədəniyyəti aşağı səviyyədə idi və bir çox sahibkarlar qeyri-rəsmi fəaliyyətə üstünlük verirdilər. Bu, dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin azalmasına və iqtisadiyyatın rəsmi statistik göstəricilərinin qeyri-dəqiq olmasına səbəb olurdu. Fiskal intizam isə dövlətin maliyyə resurslarını səmərəli və planlı şəkildə idarə etməsi ilə bağlıdır. Bu, yalnız büdcə balansının qorunması deyil, həm də iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün vacibdir. Azərbaycanda fiskal intizamın gücləndirilməsi məqsədilə vergi inzibatchılığı təkmilləşdirilmiş, büdcə planlaması şəffaflaşdırılmış və maliyyə nəzarəti mexanizmləri gücləndirilmişdir. Bu tədbirlər həm dövlət xərclərinin səmərəliliyini artırmış, həm də investisiya mühitinin etibarlılığını yaxşılaşdırmışdır (2026). Son illərdə rəqəmsal ödənişlərin yayılması və elektron vergi sistemlərinin tətbiqi vətəndaşların davranışına mühüm təsir göstərmişdir. Elektron ödəniş və bank xidmətləri nağd pul dövriyyəsini azaltmış, vergi əməliyyatlarının izlənməsini asanlaşdırmış və iqtisadiyyatın şəffaflığını artırmışdır. Eyni zamanda rəqəmsal sistemlər vergi ödəyicilərinin məlumatlılığını və iştirakını artıraraq, dövlətin vətəndaşlarla qarşılıqlı etimadını gücləndirir. Bu yanaşma həm də kölgə iqtisadiyyatının payını azaltmaq üçün effektiv mexanizm kimi çıxış edir. Vətəndaşların vergi ödəmə davranışına təsir edən əsas amillər arasında maliyyə savadlılığı, sosial normativlər və dövlətin təmin etdiyi xidmətlərin keyfiyyəti də önəmlidir. Araşdırmalar göstərir ki, vergi ödəyiciləri dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini və ədalətliliyini yüksək qiymətləndirdikdə, rəsmi iqtisadi fəaliyyətə qoşulmaq və vergiləri vaxtında ödəmək daha çox mümkündür. Vergi davranışı, fiskal intizam və rəqəmsal ödənişlərin rolu iqtisadi islahatların uğurunu birbaşa təsir edən əsas faktorlar kimi çıxış edir. Bu göstəricilər dövlətin maliyyə dayanıqlığını və iqtisadiyyatın şəffaflığını təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların rəsmi iqtisadi fəaliyyətə qoşulmasını stimullaşdırır və islahatların uzunmüddətli effektivliyini gücləndirir.

3. Vətəndaş davranışlarının iqtisadi islahatların effektivliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Qeyri-rəsmi iqtisadi davranışların islahatların effektivliyinə təsiri

Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət, digər adı ilə kölgə iqtisadiyyatı, vətəndaşların rəsmi vergi sistemi və dövlət tənzimləmələrindən kənarda həyata keçirdikləri iqtisadi əməliyyatları əhatə edir. Bu fəaliyyət növlərinə işçi qüvvəsinin qeyri-rəsmi işlədilməsi, nağd əməliyyatların geniş yayılması, qeyri-qanuni ticarət və bəzi xidmətlərin sənədsiz göstərilməsi daxildir. Kölgə iqtisadiyyatı dövlətin iqtisadi siyasətini zəiflədən və iqtisadi islahatların effektivliyini azaldan əsas amillərdən biridir. Azərbaycan kontekstində qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin yüksək səviyyədə olması uzun illər ərzində iqtisadi islahatların səmərəliliyinə mənfi təsir göstərmişdir. Nağd pul dövriyyəsinin geniş yayılması iqtisadiyyatın şəffaflığını azaldır, vergi daxilolmalarını məhdudlaşdırır və maliyyə nəzarətinin effektivliyini zəiflədir. İqtisadçı Əkrəm Həsənovun sözlərinə görə, kölgə iqtisadiyyatı həm ümumilikdə ölkənin iqtisadi inkişafı, həm də vətəndaşlar üçün problem yaradır. Bəzi şirkətlər

vergidən yayınmaq üçün işçilərinə əməkhaqlarının ya hamısını, ya da böyük hissəsini qeyri-rəsmi şəkildə verir: "Belə müəssisələr maliyyə göstəricilərini dövlətdən qismən gizlədərək vergidən yayınırlar. Rəsmi şəkildə az məbləğdə maaş alan işçilərin Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödədiyi məbləğ az olduğu üçün, onların pensiya kapitalı lazımı qədər yığılmır. Həmin vətəndaşların gəliri rəsmi formada az göründüyü üçün onlar bankdan kredit və ya ipoteka krediti götürmək istəyəndə də problemlə üzləşirlər. Belə ki, vətəndaşın əslində normal aylıq gəliri rəsmi görünmədiyindən o, bankla razılığa gələ bilmir" (2022). Bu kontekstdə iqtisadi islahatların effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı vətəndaşların davranış faktorları ilə iqtisadi göstəricilər arasında birbaşa əlaqə müşahidə olunur. Son illərdə Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlərin genişlənməsi nağd pul dövriyyəsinin azalmasına, iqtisadiyyatın şəffaflığının artmasına və nəticə etibarilə vergi daxilolmalarının yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu isə fiskal intizamın güclənməsi və dövlət maliyyə dayanıqlığının artması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, maliyyə savadlılığının aşağı olduğu və institusional etimadın zəif olduğu mühitdə qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin payı daha yüksək olur. Bu hallar iqtisadi islahatların effektivliyini zəiflədən əsas davranış amilləri kimi çıxış edir. Buna görə də vətəndaşların iqtisadi davranışlarının formalaşdırılması, xüsusilə maliyyə savadlılığının artırılması, institusional etimadın gücləndirilməsi və rəqəmsal ödənişlərin təşviqi islahatların nəticəliliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Tədqiqat çərçivəsində vətəndaşların iqtisadi davranış faktorlarının iqtisadi islahatların effektivliyinə təsir səviyyəsi yarı-kəmiyyət yanaşması əsasında qiymətləndirilmişdir. Aparılan təhlil göstərir ki, maliyyə savadlılığı və institusional etimad iqtisadi islahatların nəticəliliyinə ən yüksək təsir göstərən amillərdir, çünki bu faktorlar vergi ödəmə intizamını və rəsmi iqtisadi fəaliyyətə qoşulma səviyyəsini birbaşa müəyyənləşdirir. Rəqəmsal ödənişlərə meyllilik orta-yüksək təsirə malik olmaqla nağd pul dövriyyəsinin azalmasına və iqtisadiyyatın şəffaflığının artmasına töhfə verir. Sosial normalar isə orta səviyyəli təsir göstərərək vətəndaşların qeyri-rəsmi fəaliyyətə münasibətini formalaşdırır. Qısamüddətli dövrdə həyata keçirilən institusional islahatlar müəyyən müsbət nəticələr versə də, uzunmüddətli perspektivdə onların effektivliyi vətəndaşların iqtisadi davranışlarında baş verən dəyişikliklərdən birbaşa asılıdır. Bu tendensiyalar statistik göstəricilərlə də təsdiqlənir. Son illərdə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, POS-terminal və elektron ödəniş sistemlərinin genişlənməsi nəticəsində nağd dövriyyənin payında azalma müşahidə olunmuşdur (2026). Eyni zamanda, vergi daxilolmalarında artım dinamikası qeydə alınmış və fiskal intizamın gücləndirilməsi istiqamətində müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Beynəlxalq tədqiqatlara əsasən, kölgə iqtisadiyyatının yüksək payı vergi gəlirlərinin azalmasına və iqtisadi siyasətin effektivliyinin zəifləməsinə səbəb olur. Azərbaycan üzrə də müxtəlif qiymətləndirmələr kölgə iqtisadiyyatının hələ də müəyyən səviyyədə qaldığını göstərir. Bu isə iqtisadi islahatların nəticələrinin tam reallaşmasına mane olan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətindən bildirilib ki, güzəştin tətbiqi və şəffaflaşma üçün yaradılan fiskal stimullar nəticəsində əmək müqavilələrinin sayı, eləcə də əməkhaqqı fondunun həcmi xeyli çoxalıb. 2019-cu ilin əvvəli ilə müqayisədə əmək müqavilələrinin sayı 283 minə yaxın artıb. İslahatların aparıldığı qeyri-neft özəl sektorda bu göstərici 233 mindən çoxdur ki, bu, ötən müddət ərzində 43,2 faiz artım deməkdir. 2021-ci ildə qeyri-neft özəl sektoru üzrə əmək müqavilələrinin sayı cəmi əmək müqavilələrinin 45,9 faizini təşkil edir. Bu, 2019-cu ilin əvvəli ilə müqayisədə 7,4 faiz çoxdur. Qeyri-neft özəl sektorda əməkhaqqı fondu ötən ilə nisbətən 11,5 faizdən çox artıb. Gəlir vergisi üzrə güzəştin tətbiqinin fiskal səmərəsi qeyri-büdcə təşkilatlarında məcburi dövlət sosial sığorta haqları və işsizlikdən sığorta haqları üzrə daxilolmaların hər il davamlı şəkildə artmasında özünü göstərir. Məsələn, 2021-ci ildə bu göstəricilər üzrə artım 15,3 və 17,7 faiz təşkil edib (2022).

Davranış faktorları ilə islahat nəticələri arasında əlaqənin təhlili

İqtisadi islahatların uğurlu olması yalnız institusional dəyişikliklərdən deyil, həm də vətəndaşların davranış xüsusiyyətlərindən asılıdır. Davranış iqtisadiyyatı göstərir ki, insanların qərarları rəşional hesablamalardan çox psixoloji, sosial və sosial normativ amillərlə formalaşır. Azərbaycanda həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların nəticələrinə təsir edən əsas davranış faktorları arasında maliyyə savadlılığı, dövlətə etimad, sosial normativlər, risk qavrayışı və gəlir gözləntiləri xüsusi rol oynayır. Maliyyə savadlılığı insanların qənaət, investisiya və vergi ödəmə davranışlarını müəyyən edir. Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə bilikləri yüksək olan vətəndaşlar daha uzunmüddətli planlaşdırmaya meyilli olur, rəşmi iqtisadiyyata qoşulma səviyyəsi yüksək olur və qeyri-rəşmi iqtisadi fəaliyyətə az maraq göstərirlər. Bu xüsusiyyət islahatların makroiqtisadi göstəricilərinə, xüsusilə vergi gəlirlərinə və sahibkarlıq mühitinə birbaşa təsir göstərir. Dövlət institutlarına etimad da davranış faktorlarından biridir. İnsanlar dövlətin şəffaf və ədalətli fəaliyyətinə inandıqda, vergiləri vaxtında ödəməyə, bank xidmətlərindən istifadə etməyə və rəşmi işə qoşulmağa daha həvəsli olurlar. Etimadın zəif olduğu mühitdə isə qeyri-rəşmi fəaliyyət, kölgə iqtisadiyyatı və nağd əməliyyatlar üstünlük təşkil edir. Bu, iqtisadi islahatların səmərəliliyini azaldan mühüm amildir. Sosial normativlər və kollektiv davranış nümunələri də iqtisadi qərarlara təsir edir. İnsanlar tez-tez fərdi mənəfəətə deyil, cəmiyyətin qəbul etdiyi davranış meyarlarına uyğun hərəkət edirlər. Məsələn, əgər ətrafdakı insanlar rəşmi iqtisadiyyata qoşulur və vergi ödəyirlərsə, digər şəxslər də buna meyllənir. Eyni zamanda, riskə meyllilik və gəlir gözləntiləri vətəndaşların investisiya və qənaət qərarlarını müəyyən edir. Davranış faktorları ilə iqtisadi islahat nəticələri arasında əlaqənin təhlili göstərir ki, vətəndaşların qərarları iqtisadi göstəricilərə birbaşa təsir edir. Məsələn, vergi ödəmə davranışı və rəqəmsal ödənişlərin qəbul edilməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırır, iqtisadi şəffaflığı yüksəldir və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır. Maliyyə savadlılığı və dövlət etimadı yüksək olan bölgələrdə isə qeyri-rəşmi iqtisadi fəaliyyət daha az yayılır, işsizlik səviyyəsi aşağı olur və iqtisadi artım sürətlənir. Nəticələr göstərir ki, iqtisadi islahatların uğuru yalnız institusional tədbirlərdən deyil, həm də vətəndaş davranışlarının uyğunlaşmasından asılıdır. Bu səbəbdən islahatların dizaynı və tətbiqi zamanı davranış faktorlarını nəzərə almaq vacibdir. Misal üçün, vergi sadələşdirilməsi, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təşviqi, maliyyə maarifləndirilməsi proqramları və sosial normativlərin gücləndirilməsi vətəndaşların rəşmi iqtisadiyyata qoşulmasını stimullaşdırır və islahatların makro və mikro səviyyədə effektivliyini artırır. İqtisadi islahatların nəticələrinin qiymətləndirilməsində davranış faktorlarının analizi həm dövlət siyasətinin düzgün formalaşdırılması, həm də iqtisadi artımın dayanıqlılığı üçün vacibdir. İslahatların uzunmüddətli uğuru üçün institusional və davranış amillərinin inteqrasiyası zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın iqtisadi islahatları və vətəndaş davranışlarının təhlili göstərir ki, iqtisadi inkişaf yalnız institusional dəyişikliklərdən ibarət deyil, həm də insanların qərarvermə xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Təhlil nəticələri bir neçə mühüm qənaətə gətirib çıxarır. Birincisi, iqtisadi siyasət və struktur islahatları rəşmi iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırsa da, vətəndaşların maliyyə savadlılığı, dövlət institutlarına etimad və sosial normalara uyğun davranışı olmadıqda bu tədbirlərin səmərəliliyi tam təmin edilmir. İkincisi, qeyri-rəşmi iqtisadi fəaliyyət və nağdlaşmanın yüksək səviyyədə qalması dövlətin fiskal gəlirlərinə və iqtisadiyyatın şəffaflığına mənfi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, vergi ödəyicilərinin rəşmi iqtisadiyyata qoşulması əsasən davranış amillərinə – dövlətə etimadın səviyyəsinə, sosial normativlərə və vergi inzibətçiliğinin sadəliyinə – bağlıdır. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi və elektron vergi xidmətləri bu davranışların pozitiv istiqamətdə dəyişməsində mühüm rol oynayır, çünki vətəndaşlar əməliyyatların izlənməsini və ödənişlərin asanlığını daha rahat qəbul edirlər. Üçüncü vacib qənaət, sosial və psixoloji faktorların iqtisadi islahatların nəticələrinə təsirinin uzunmüddətli və qısamüddətli aspektlərinin fərqliliyidir. Qısamüddətli dövrdə

institusional tədbirlər – vergi güzəştləri, maliyyə təşviqləri, elektron xidmətlərin tətbiqi – dərhal nəticələr verə bilər. Lakin uzunmüddətli perspektivdə vətəndaşların davranışlarında fundamental dəyişikliklər tələb olunur. Buraya maliyyə savadlılığının artırılması, şəffaflıq mədəniyyətinin təşviqi və rəsmi iqtisadi fəaliyyətin sosial normalar çərçivəsində daha cəlbəedici olması daxildir. Dördüncü məqam, sahibkarlıq mühitinin və rəqabət şəraitinin davranışa təsiridir. Sahibkarlar əgər vergi və inzibati yükün az olduğunu, hüquqi qorumanın güclü olduğunu və bazara girişin sərbəst olduğunu görsələr, rəsmi iqtisadi fəaliyyətə daha çox qoşulur və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatdan çəkilirlər. Bu, iqtisadi islahatların mikro səviyyədə təsirini gücləndirir və həm də makro göstəricilərdə sabit artım təmin edir. Təhlil həmçinin göstərir ki, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması yalnız inzibati tədbirlərlə mümkün deyil. Vətəndaşların qərar vermə mexanizmlərini nəzərə alan yumşaq yönləndirmə (nudge) yanaşmaları islahatların uğurunu artırır. Məsələn, elektron vergi xatırlatmaları, standartlaşdırılmış rəqəmsal ödəniş kanalları və şəffaf sosial transfer mexanizmləri vətəndaşların rəsmi iqtisadiyyata qoşulmasını stimullaşdırır və davranışda müsbət dəyişiklik yaradır. Bütün bunlarla əlaqədar tövsiyələr bir neçə istiqamətdə toplanır:

1. **Maliyyə savadlılığının artırılması:** Məktəb və universitet proqramlarında maliyyə biliklərinin genişləndirilməsi, vətəndaşların qənaət, investisiya və vergi davranışlarını yaxşılaşdırır.
2. **Rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi:** Elektron vergi və ödəniş sistemlərinin tətbiqi nağd əməliyyatların payını azaldır və rəsmi fəaliyyətə qoşulmanı asanlaşdırır.
3. **Sosial normativlərin gücləndirilməsi:** Rəsmi iqtisadi fəaliyyətin cəmiyyət tərəfindən daha çox dəyərləndirilməsi kölgə iqtisadiyyatının payını azaldır.
4. **İnzibati sadələşdirmə və şəffaflıq:** Sahibkarlıq mühitinin inkişafı və hüquqi qorumanın təminatı rəsmi iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırır.

Nəticədə, Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi islahatların effektivliyi yalnız struktural dəyişikliklərdən deyil, vətəndaş davranışlarının uyğunlaşmasından asılıdır. İslahatların qısamüddətli və uzunmüddətli səmərəliliyini təmin etmək üçün institusional və davranış faktorlarının inteqrasiyası zəruridir, bu isə iqtisadi artımın dayanıqlılığı və sosial rifahın yüksəlməsi baxımından vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev, Ə. (2011). Milli iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri-metodoloji tədqiqi
2. Əhmədov, Ə. İnkişafın Azərbaycan modeli
3. Mustafayev, Ş. (2010). Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində
4. Rəcəbli, H. (2014) Yeni sosial inkişaf strategiyasının müəllifi
5. <https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycanda-nagdsiz-odenislerin-hecmi-100-milyard-manata-yaxinlasdi-497599>
6. <https://www.taxes.gov.az/az/post/2119>
7. <https://xocavend-ih.gov.az/az/news/913.html>
8. <https://www.stat.gov.az/>
9. <https://www.econstor.eu/handle/10419/125093>
10. <https://www.imf.org/en/countries/aze>
11. <https://www.worldbank.org/ext/en/country/azerbaijan>